

імперії. З цих міркувань запрошували на навчання у духовні заклади імперії югослов'ян, болгар, румун та інших іноземців. З югослов'ян були представлені лише серби, чорногорці македонці та боснійці з герцоговцями. Хорватів та словенців у той час в Росії називали австрійськими слов'янами, і оскільки вони відносилися до католицького світу, то з ними працювали в інших сферах. Югослов'яни, які навчалися в КДА занурювалися у ті суспільно-політичні процеси, які мали місце в Україні та разом з українською інтелігенцією та студентством формували міжнародний освітній процес¹⁷¹, який тривав в Україні до встановлення більшовицької влади.

На початку ХХ ст. Україна, як частина Російської імперії, досить успішно справлялася з поставленими перед нею завданнями щодо підготовки балканської молоді у своїх вищих школах. Проте це не завжди співпадало з національними інтересами України, а інколи й відверто шкодили їм. Тому сьогодні ми маємо врахувати усі позитивні та негативні сторони цього історичного досвіду, щоб максимально результативно розвивати традиції навчання іноземців в українських вузах у відповідності до викликів сьогодення.

Б.Бойко * (м. Житомир)

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ВЕДЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ЦЕРКОВНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

В останні півтора десятиріччя дослідники багатьох галузей науки звертають належну увагу на вивчення архівних документів і матеріалів. Певною мірою можна говорити навіть про появу тенденції видавати книги історичного та релігійнознавчого характеру у форматі опублікованих архівних документів, що обумовлено рядом причин: відкритістю архівів, зняттям режиму секретності із раніше недоступних фондів, прагненням науковців звертатися до першоджерел тощо. У зв'язку з цим тема даного дослідження є актуальною і має практичне значення.

Обрана для вивчення проблематика становить також неабиякий науковий інтерес. У працях сучасних вітчизняних вчених висвітлено різні аспекти діяльності духовенства та церковних інституцій. Зокрема Г. Надтока, С. Жилиук, Г. Махорін, О. Саган та інші показали участь православного духовенства у політичному, суспільно-громадському, культурному житті, розкрили місіонерські та благодійницькі напрямки у його роботі. Проте роль православного духовенства синодального періоду у збереженні церковнопарафіяльних документів залишається невисвітленою. А досвід ведення

¹⁷¹ ЦДДА України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 3872.- Арк. 2-5.

* Бойко Б.Є. – магістр богослов'я, настоятель Михайлівського храму м. Житомира.

і збереження їх є значимим і для сьогодення, коли ця справа православними церквами надто запущена.

Завданням статті є спроба не тільки визначити роль духовенства та інституцій Волинської єпархії у збереженні церковної документації, але й з'ясувати стан збереження документів у консисторських та інших архівосховищах, правила їх укомплектування, оформлення тощо.

У з'ясуванні питання стану збереження документів насамперед зауважимо, що проблема зберігання церковнопарафіяльної документації перебувала під постійним контролем Синоду, про що свідчить цілий ряд указів та нормативних актів, спрямованих запобіганню зловживань та порушень. При здачі документів в архів особлива увага зверталася на правильне формування справ. Усі вони повинні були мати титульний аркуш, підшиті, пронумеровані та скріплені підписом столоначальника. На початковому етапі функціонування архіву Волинської духовної консисторії туди приймали і непідшиті справи. Але зберігати таким чином документацію було неможливо, адже з кожним роком обсяг її зростав. Тому в липні 1797 р. було складено відповідний реєстр, згідно якого кожному духовному правлінню необхідно було виплатити певну суму для підшиття книг по їх відомству. Такого впорядкування потребували справи, які зберігалися за період з 1795 по 1797 рр. Кошти на це виділялися безпосередньо з самих парафій. Суми залежали від кількості зданих книг і коливалися, наприклад, від 40 копійок по Радомишльському повіту до 2 рублів 35 копійок – по Домбровицькому [Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО).- Ф.1, Оп. 15, Спр. 269].

На титульному листі чи обкладинці справи у правому верхньому кутку зазначався архівний номер справи, назва духовної консисторії та столу з відповідним номером, номер в загальному описі столу, назва справи, граничні дати та число здачі до архіву, кількість аркушів. Після завершення справи на останньому скріпленому чи на наступному аркуші робився напис, який завіряв справу. До справ особливої важливості, наприклад, монастирського чи церковного майна, позовних щодо приватного майна, з видачі метричних свідоцтв, про розлучення, додавався внутрішній опис усіх документів. У ньому зазначали дату, назву документів та номери аркушів, на яких вони знаходилися. В кінці писали загальну кількість сторінок і свій підпис ставив столоначальник. Аналіз справ, які зберігалися в архіві Волинської духовної консисторії, засвідчив, що їх оформляли згідно вимог, встановлених Синодом.

Архіваріус призначався з благонадійних чиновників канцелярії. Він мав дотримуватися правильного розташування, цілісності та чистоти переданих в архів справ та актів. Для допомоги архіваріусу призначалися один-два канцелярські служителі. У службовому відношенні архіваріус та його помічники підпорядковувалися секретареві консисторії.

Для зручності в користуванні встановлювався порядок розміщення справ. На першому місці в шафах зберігалися протоколи, на другому – журнали, на третьому – доповідні реєстри, на четвертому – поточні справи за сферами діяльності, на п'ятому – метричні книги, на шостому – сповідальні розписи, на

сьомому – термінові відомості тощо. Акти та книги, які не належали до справ, а також справи таємні, повинні були зберігатися в особливих шафах, а останні – навіть під замком і печаткою консисторії. Якщо, з огляду на особливості приміщення, зручнішим визнавався інший порядок розташування справ в архіві, то він допускався лише з дозволу преосвященного та з поданням відповідного рапорту до Синоду.

Для точних відомостей про стан архіву та зручнішого пошуку справ і актів в архіві створювалися хронологічні реєстри та алфавітні покажчики. Загальний реєстр справ, що зберігався в архіві, містив інформацію про порядковий номер, час початку справи, її зміст, час закінчення, кількість аркушів та примітки.

Алфавітний покажчик до справ архіву складався з трьох колонок: в першій писали місяця облаштування церков (в алфавітному порядку), в другій - номер справ за алфавітним реєстром і за описом столу, у третій, за необхідності, - зазначали примітки. З кожного роду справ підводили під алфавіт чи імена осіб, стосовно яких велася справа, або інші предметно-тематичні ознаки, за якими було зручно здійснювати пошук. У випадках, коли складався один алфавітний покажчик для справ за кілька років, навпроти кожної справи зазначали рік їх початку. На секретні справи вівся окремий алфавітний реєстр.

Для контролю за видачею та поверненням до архіву справ велася шнурова книга за підписом членів консисторії та скріплена печаткою. Про стан архіву, порядок та цілість справ, реєстрів, алфавітних покажчиків тощо, про внутрішню та зовнішню охайність архіваріус звітував наприкінці кожного року всім присутнім. Результати огляду записувалися до спеціального журналу. Про стан архіву преосвящений щороку рапортував Синоду [Первый полный, с объяснениями, сборник всех действующих по духовному ведомству узаконений Ф. С. Ливанова.- СПб., 1871.- С. 280].

До того, як питання зберігання справ та діяльності архівів врегулювалося прийнятим в 1841 р. “Статутом духовних консисторій”, у Волинській єпархії реєстр усіх книг, справ та інших документів було вміщено в одній книзі. Як приклад, розглянемо опис архівних книг цієї установи за 1795–1814 р. В ній записували всі наявні справи з відмітками про стан збереження кожної з них по повітах, а також перелічували непереpletені та пошкоджені документи. Так, за зазначений період зберігалася 8 одиниць метричних книг без палітурок та – 4 пошкоджених, у клірових відомостях ці показники сягають відповідно 9 та 11, сповідальних розписів – 4 та 2. В цій же справі містяться розписки чиновників та членів консисторії про видачу документів з архіву та їх повернення. Крім того, в ній вели реєстри, які слугували для полегшення пошуку необхідної інформації. Такий облік метричних книг зберігся за 1807 р. В ньому перераховувалися всі населені пункти, що записувалися в книзі, та зазначали на якій сторінці містився кожен запис. Справи з метричними книгами, які здавалися до консисторії, формувалися за географічним принципом в розрізі повітів [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 30, Спр. 84].

Як бачимо, вже на початку XIX століття частина справ була не підшитою або зіпсованою із-за несприятливих умов їх зберігання.

Першим архіваріусом консисторського архіву Волинської єпархії був Микола Морачевич, який служив на цій посаді з 13 серпня 1801 р., тобто з початку його заснування. Згідно постанови Волинської духовної консисторії від 25 листопада 1802 р., через незадовільний стан здоров'я Морачевич мав передати архівні справи у відання канцеляриста Антона Карашевича. Під час прийому документації останній виявив ряд недоліків у зберіганні. Зокрема, він відзначив, що частина справ пронумерована та підшита аби-як, деякі з них зіпсовані, пошарпані та з вирваними сторінками. В особливо незадовільному стані знаходилися переплетені документи. Найгіршою збереженістю відзначилися клірові відомості [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 2, Спр. 865]. Зрозуміло, що впорядкувати значний масив документів з усієї єпархії одній людині було досить непросто, тому обидва службовці почали працювати над цим спільно.

Враховуючи важливе значення церковнопарафіяльних документів, Синод 16 березня 1802 р. видав указ про належне ведення та зберігання метричних та обшуккових книг, згідно якого консисторії мали рапортувати про умови збереження документації. Після їх огляду архіву Волинської духовної консисторії 1803 р. було докладено, що в архіві чистота і порядок [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 26, Спр. 5].

У 1812 р. архів евакуювали в містечко Кобеляки Полтавської губернії. Під час транспортування частину справ було втрачено та пошкоджено. В 1813 р. справи повернули назад. 7 липня 1813 р. архіваріус Антон Токаржевський-Карашевич прийняв їх у своє відання. Через п'ять днів знову відбулася перевірка та передача документів новому архіваріусу Памфілію Шелепинському [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 30, Спр. 84].

Станом на 1815 р. в архіві консисторії зберігалось: метричних книг – 269 одиниць зберігання (1795–1814 рр.), клірових відомостей – 242 (1796–1814 рр.), сповідальних розписів – 244 (1796–1814 рр.).

Посилення уваги до належного зберігання консисторського архіву, зокрема метричних книг, припало на 30–40-ві роки XIX століття. Саме в цей час було виявлено ряд масових фальсифікацій документів, оскільки після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії численній польській шляхті довелося доводити своє дворянське походження на підставі метричних книг.

Внаслідок встановлення фактів масових підробок указом від 19 грудня 1833 р., з метою виявлення та запобігання їм надалі в приєднаних від Польщі землях, метричні та актові книги наказано прошнурувати, опечатати та поперекреслювати неписані листи. З цією метою було створено три спеціальні комісії. Перша займалася архівами Віленської, Гродненської та Білостоцької губерній, друга – Київської, Волинської та Подільської, третя – Могилівської, Вітебської та Мінської. Ревізія метричних книг проходила в присутності депутатів від консисторії, які теж брали безпосередню участь у перевірці [Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ).- Т. VIII.- СПб., 1834.- С. 772].

Проте комісії, створенні для перевірки актових та інших книг, не змогли належним чином здійснити свою діяльність внаслідок указу від 25 жовтня 1834 р., що забороняв перевірку метрик. У 1842 р. здійснено спробу відновити ревізійну роботу. Синод, не задоволений таким втручанням у свою сферу, виступав проти ревізії найвищого духовного органу. Після ретельного вивчення цього питання положенням Комітету Міністрів від 28 вересня 1846 р. перевірку відмінили [ПСЗ.- Т. XXI.- СПб., 1843.- С. 170].

Стан зберігання документів у церквах мав перевіряти єпископ під час щорічних об'їздів парафій. Але після вивчення їхніх звітів можемо переконатися, що діловодство – це той напрямок, якому приділялося найменше уваги за браком часу. В переважній більшості випадків вони просто оглядали церкви, інколи спілкувалися з причтом та парафіянами. Під час одного з таких оглядів Дубенського, Володимир-Волинського, Ковельського, Острозького та Заславського повітів у 1875 р. єпископ Острозький Іустин зазначив, що документи, за словами благочинних, “ведуться акуратно і зберігаються добре” [Вольн. Епарх. Ведомости.- 1874. - № 24, ч. оф.]. Це ще раз підтверджує той факт, що на особисту перевірку документації при огляді стану церков просто не вистачало часу.

Волинський єпархіальний архів завжди знаходився при консисторії: до 1821 р. – в Острозі, після цього до 1831 р., – в Аннополі, протягом 1831-1840 рр. – в Почаєві, а з 1840 р. – в місті Житомирі. Звичайно, кожного разу архів перевозили на нове місце, що негативно позначалося на стані документів. Коли в листопаді 1840 р. єпархіальне управління перевели до Житомира, то відразу вирішили питання з переміщенням архіву. Спочатку консисторія, разом з архівом, розташовувалася в орендованих приміщеннях. Для будівництва власного потрібно було близько 50 тисяч рублів, а таких коштів єпархія на той час не мала.

Станом на 1875 р. архів розташовувався в приміщенні архієрейського дому й налічував 59258 справ, які розміщувалися на полицях у зав'язках згідно років. Описи та алфавіт були поодинокими. Щороку архів поповнювався приблизно на 780–1000 справ. Окрім того, в ньому зберігалися справи ліквідованого Житомирського духовного правління. Знищення документів не практикувалося. Документи перебували здебільшого у нерозібраному стані, хоча ще в 1870 р. було створено комісію для впорядкування справ, які перевозилися з місця на місце більше восьми разів [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 3, Спр. 97].

У вересні 1876 року місцевий дворянин Октавіан Фортунатович Раковський уклав з Житомирською міською думою контракт про безстрокову оренду земельної ділянки на розі вулиць Соборної та Подільської. Протягом 1878–1880 рр. О. Раковський збудував на цій землі двоповерховий будинок, який призначався для здачі в оренду. Духовне керівництво примітило новобудову та почало вести переговори про придбання її для єпархіального відомства й розміщення там консисторії разом з архівом. Придбати такий будинок було досить вигідно, адже розташовувався він у центрі міста й поряд з Кафедральним собором. Власника вдалося вмовити на продаж за достатньо прийнятною для

епархії ціною – 29400 рублів сріблом. У серпні 1880 р. Синод дав дозвіл на купівлю, а 5 грудня того ж року її юридично оформили в конторі житомирського нотаріуса Петра Крігера. Від імені Волинської духовної консисторії оформленням необхідної документації займався її член, священник Федір Іванович Храневич, якому було надано всі необхідні повноваження. Придбана садиба складалася з двоповерхової кам'яної будівлі, господарських споруд та дворового місця площею 301 квадратний сажень.

Оскільки планувалося відразу перевезти до новобудови й архів, то, за умовами купчої, власник зобов'язався привести приміщення в належний стан. Все майно консисторії та архів О. Ф. Раковський також перевіз за власний кошт, хоча це також потребувало багато часу. В березні 1881 року при страхуванні будинку від пожеж зазначалося, що він належить консисторії, але на верхньому поверсі розташовувався Приказ громадської опіки, а на нижньому – склад лікеро-горілчаних виробів та бакалійних товарів.

Консисторські примірники церковнопарафіяльної документації досліджуваного регіону зберігалися в архіві, який знаходився в двох місцях: Житомирському Кафедральному соборі та в приміщенні консисторії. В 1903 р. справи там було впорядковано та взято на облік. На початок ХХ ст. тут знаходилися метричні книги з 1795 р. в кількості 4955 одиниць, клірові відомості з 1796 р. – 972 книги [Здравомыслов К. Я. Архив и библиотека Святейшего Синода. Консисторские архивы.- СПб., 1906.- С. 17].

Папери з оголошеннями височайших повелінь та укази Синоду підшивалися до справ у копіях. Їх оригінали перепліталися за роками в книги та зберігалися в присутственній камері. Так само упорядковувалися протоколи і журнали консисторії, котрі зберігалися разом зі справами реєстраторів.

Як вже зазначалося, церковнопарафіяльна документація мала важливе значення, перш за все як цінне джерело інформації в різних сферах життя, в тому числі й у судочинстві. На вимогу слідчих та інших урядових і поліцейських чинів з архіву у тимчасове користування видавалися необхідні документи, які після цього мали бути повернені до сховища. Але така практика в більшості випадків супроводжувалася перевезенням документів на великі відстані, що часто завдавало їм значних пошкоджень. Тому в 1891 р. було видано розпорядження міністра юстиції, щоб судові слідчі не вимагали оригінали метрик із консисторських архівів без нагальної потреби [Волын. епарх. ведомости.- 1891. - № 24, ч. оф.].

Зрозуміло, що при неодноразових перевезеннях архів зазнавав певних втрат. Окрім того, пожежа, що сталася в приміщенні консисторії в 1913 році, теж пошкодила частину справ. В складних умовах громадянської війни 1917-1921 рр. знову було втрачено частину документів, адже в результаті боїв Житомир понад 15 разів переходив з рук у руки. Приміщення архіву не охоронялося, а тому часто місцеве населення навідувалося до нього, щоб дістати дефіцитного на той час паперу для опалення приміщень та на інші господарські потреби.

У 1923 р., коли ситуація в країні стабілізувалася, архіви інших установ поступово почали перевозити до приміщення колишньої консисторії, де

зберігалися також дублетні примірники церковнопарафіяльної документації. У 1992 р. їх перевезли до спеціально збудованого приміщення Державного архіву Житомирської області.

На сьогодні переважна більшість церковнопарафіяльних документів, що збереглися, знаходяться у фондах: Волинської духовної консисторії, духовних правлінь, благочинній та церков. Найкраще збереглися документи, які свого часу потрапили до консисторського архіву. Більшість із них знаходиться в Державному архіві Житомирської області у фонді № 1 “Волинська духовна консисторія”. Частина цього фонду під такою ж назвою знаходиться у Державному архіві Волинської області (фонд № 35) та Державному архіві Рівненської області (фонд № 485). Майже повну наявність цих документів можна пояснити тим, що вони завжди концентрувалися в одному місці і навіть в період революції, війн та інших соціальних катаклізмів не зазнали значних втрат. Набагато гірше збереглися фонди духовних правлінь. Їх виявлено лише 9. В жодному з них немає ні одного церковнопарафіяльного документу, наявні лише описи церков, що датуються 1806 роком. Після того, як повністю сформувалося коло діяльності усіх керівних духовних установ, потреба в такій проміжній ланці як духовні правління зникла, адже вони дублювали роботу благочинній та консисторії. Всі документи, що знаходилися при них, не змогли прийняти до консисторського архіву із-за відсутності у ньому місця для зберігання. Тому їх прилаштували там, де була на те можливість, приміром, у ризницях церков, у монастирях, на горищах будинків духовенства тощо [ДАЖО.- Ф.1, Оп. 17, Спр. 399]. Зрозуміло, що за такого ставлення до зберігання та через буремні події ХХ століття до нашого часу майже нічого не дійшло.

Особливий інтерес становлять церковні фонди, адже їх документи є першими, тобто оригінальними примірниками. На жаль, таких збереглося небагато. А ті, що дійшли до нас, містять незначну кількість справ. Найбільше їх сконцентровано в ДАЖО – 54, з яких 21 – безпосередньо по Волинській єпархії (19 по Житомирському, 2 – по Новоград-Волинському повітах), решта – по парафіях Бердичівського повіту, які після 1844 року увійшли до складу Київської єпархії. Окрім того, два таких фонди виявлено в ДАРО – Михайлівської церкви села Подриги Ковельського повіту [ДАЖО.- Ф.399, Оп. 1, Спр. 1 – 68]. В Центральному державному історичному архіві м. Києва теж зберігаються три фонди церков Волинської єпархії: Святовоздвиженської с. Волиця, Святопокровської с. Федурки Старокостянтинівського повіту та Пересопницької с. Пересипниця Рівненського повіту [ЩДАУ. Ф. 1284, Спр.1 – 3].

Основний масив документів хронологічно охоплює період із 1795 по 1921 роки з незначними відхиленнями від верхньої та нижньої меж. Наявність їх більш раннього періоду простежується переважно в церковних примірниках, оскільки часто вони починалися вестися ще за унії, а згодом продовжувалися вже за православними зразками. Такі книги зберігаються практично по всій Волині, в переважній більшості це метрики.

Церковнопарафіяльна документація постійного ведення була основою для складання звітів і слугувала важливим джерелом різноманітної інформації не

лише для власне духовного відомства, а й для цивільних та військових установ. Існувала ціла система проходження документів від парафій до Синоду, що зазнавала змін протягом всього періоду функціонування. Вона була побудована на наскрізному принципі, за яким підсумкові відомості не склалися без збору усієї інформації з підвітних установ – парафій, благочинній, єпархій. Тому кожна з цих інстанцій слідкувала, щоб звіти здавалися вчасно й у встановлений термін, адже затримка гальмувала роботу вищої ланки.

Вивчення діловодства православної церкви і, зокрема, порядку звітності, ще раз свідчить про її глибоку бюрократизацію, остаточне оформлення як складової частини загальнодержавного чиновницького апарату. На середину XIX століття склалася чітка вертикаль проходження документації від нижчої ланки (парафія) до вищої (Синод). На різних етапах вона проходила відповідну аналітичну обробку, систематизацію та у вигляді єдиного інформаційного потоку надходила до Синоду. Цьому сприяло й встановлення термінів здачі для кожного виду документу. Разом із тим виявлено й неодноразові факти порушення священиками та благочинними норм звітності. Найбільш характерним це явище було для кінця XVIII – початку XIX століть, коли духовенство Волинської єпархії проходило процес адаптації до нових незвичних умов та правил службової діяльності.

Значну увагу духовне відомство приділяло архівній справі та питанням зберігання документів. Збереження церковних джерел колишньої Волинської єпархії є досить непоганим, порівняно з деякими іншими регіонами України. Можна констатувати той факт, що в розрізі сучасних архівосховищ досліджуваного регіону найкраще збереглися документи, сконцентровані у ДАЖО – за місцем розташування управління єпархії та архіву Волинської духовної консисторії.

Важливим чинником, що вплинув на стан збереження окремих видів документів, є соціально-політичний. В радянський період боротьби з релігією масово знищувалися храми, часто разом з церковними книгами і паперами, що в них зберігалися. Парафіяльні примірники метричних та інших книг вважалися непотрібними, оскільки існували у відносній цілісності їх консисторські копії. На їх історичну цінність увага не зверталася, тому архівні установи Волині не організували збір цих матеріалів. Лише документи окремих парафій, та й то здебільшого випадково, формувалися в архівах як самостійні фонди.

Таким чином, ступінь збереження церковних документів Волинської єпархії значною мірою залежав від місця їх концентрації та значимості. Найкращою наявністю відзначаються консисторські примірники. Це пов'язано з тим, що вони тривалий час групувалися в одному централізованому архіві й утримувалися у відносному порядку. Церковні ж примірники, що не підлягали здачі до консисторського архіву, були розпоршені у сотнях сховищ, стан яких не завжди відповідав необхідним умовам зберігання. Крім того, не всі духовні особи належним чином ставилися до документів як до юридичних та історичних джерел. Між тим, в цілому духовенство та православні інституції Волинської єпархії відіграли важливу роль у веденні та збереженні церковної документації.